

Η στάση του Κ. Τσάτσου στο ανέβασμα των «Ορνίθων» του Αριστοφάνη από το «Θέατρο Τέχνης» του Καρόλου Κουν

του Κων. Γερ. Γιαννόπουλου

α. Το 1959, η κωμωδία του Αριστοφάνη «Ορνιθες»¹ δεν ανέβαινε για πρώτη φορά². Οι σκηνοθεσίες των αριστοφάνειων κωμωδιών από τον Αλέξη Σολωμό στον οποίο οφείλουμε μια θαυμάσια ανάλυση του αριστοφάνειου έργου γενικά και των «Ορνίθων» ειδικά³ είχαν θαυμαστά αποτελέσματα. Επάνω στον ίδιο ακριβώς δρόμο βάδισε και ο Κ. Κουν⁴ με τους «Ορνιθες». Από εδώ και πέρα υπάρχει η διαφορά των ιδιοσυγκρασιών. Ο Σολωμός, πιο εγκεφαλικός και λεπταίσθητος, έδωσε ερμηνείες με ύφος κλασικίζον, χαρούμενο, ανάλαφρο, χαριτωμένο, χιουμοριστικό. Ο Κουν πιο πηγαίος, αλλά και πιο διεισδυτικός, επέτυχε αποτελέσματα, όπου ο χυμώδης ρεαλισμός συνδυάζεται αρμονικότερα με

¹ Βλ. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», Αριστοφάνης, Όρνιθες, μετάφραση Γ. Ρούσος. Εισαγωγή σχόλια μεταφραστική ομάδα Κάκτου, 1993, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη. Μετάφραση Θρ. Σταύρου, δέκατη έκδοση, 2006, σελ. 319 επ., Εκδόσεις Ζήτηρος Αριστοφάνης Μετάφραση Θ. Μαυρόπουλος, 2007, σελ. 457 επ. Πρβλ. γενικότερα Θ. Καρζής Η σάτιρα και η παγκόσμια ιστορία της. Από τους προγόνους του Αριστοφάνη μέχρι τους απογόνους του Σουρή. Εκδόσεις Καστανιώτη, 2005, Α. Lesky Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Μετάφραση Αγ. Τσοπανάκης, 5^η έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1981, σελ. 582 επ., 339 επ., 582 επ., J. de Romilly Λεξικόν της ελληνικής λογοτεχνίας αρχαίας και νέας. Επιμέλεια Ν. Νικολάου. Μετάφραση Γ. Αραμπατζής - Ορ. Καραβάς - Ρ. Παπαδομιχελάκη - Κ. Περιστεράκη - Ξ. Τσελέντη, Δαίδαλος/Ζαχαρόπουλος, 2004, σελ. 43 επ.

² Οι Όρνιθες του Αριστοφάνη, σε σκηνοθεσία Κ. Κουν ανέβηκαν κατά τα έτη 1931-1932, 1938-1939, 1958-1959, 1959-1960, 1961-1962, 1974-1975. Μετά το θάνατο του Κουν οι Όρνιθες παίχτηκαν το 1987, το 1997 και το 2008. Βλ. σχετικά: Κ. Κουν Οι παραστάσεις. Επιστημονική επιμέλεια Πλ. Μαυρομούστακος, Μουσείο Μπενάκη, 2008, σελ. 43, 55, 217-229 (όπου και για την παράσταση της 29.8.1959 στο Φεστιβάλ Αθηνών, Ωδείο Ηρώδου του Αττικού) 234-235, 258-259, 304, 358-359 όπου πλήρη στοιχεία για τις παραστάσεις (μετάφραση, σκηνοθεσία, σκηνικά-κοστούμια, μουσική, χορογραφία, τραγούδι και διδασκαλία της χορωδίας, διανομή, θέατρα και πλήρης κριτικογραφία) Ανακεφαλαιωτικά βλ. σελ. 475.

³ Α. Σολωμός Ο ζωντανός Αριστοφάνης. Από την εποχή του ως την εποχή μας, Δίφρος, 1961, passim και σελ. 212 επ.

⁴ Γ. Δάλλας Κάρολος Κουν. Οι δυνατότητες της Κυκλικής Σκηνής, στου Ίδιου Υπερβατική Συντεχνία. Δοκίμια, 1958, σελ. 81 επ., Κ.Κουν Κάνουμε θέατρο για την ψυχή μας, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1987, ιδίως σελ. 11 επ., 40 επ., 96, 97, 98, Γ. Πηλιχός Δέκα σύγχρονοι Έλληνες, Αστερίας 1974, σελ. 59 επ., Γ. Σύκκα Ταξίδι στο μύθο του Κ. Κουν, «Η Καθημερινή» 26.9.2008, σελ. 17.

την πρωτόγονη ποιητικότητα. Τα πάντα –κείμενο, ηθοποιοί, μουσικοί, χώρος, ενδυμασίες– χρησιμοποιήθηκαν από τον σκηνοθέτη με δημιουργικό οίστρο, αλλά και εξυπνέτησαν στην εντέλεια τις προθέσεις του. Η παράσταση των «Ορνίθων» θα φέρνη πάντοτε στη μνήμη μου την εικόνα μιας ξεχωριστής αισθητικής απολαύσεως»⁵.

β. Τότε, τι ακριβώς συνέβη εκείνο το καλοκαίρι του 1959, οπότε ο μεν Κ. Τσάτσος ήταν Υπουργός Προεδρίας της Κυβερνήσεως στην Κυβέρνηση Κ. Καραμανλή –και από 27.3.1959 ανέλαβε προσωρινά καθήκοντα Υπουργού Εξωτερικών⁶– ο δε Κ. Κουν ανέβασε την παράσταση των «Ορνίθων»; Δημιουργήθηκε σκάνδαλο. Το σκάνδαλο είχε δύο σκέλη, ένα σκέλος τεχνικό (παράσταση ανώριμη, αμελέτητη, αδιοργάνωτη) κι ένα σκέλος ηθικό (ο ιερέας της αρχαίας ελληνικής λατρείας παρουσιάστηκε ντυμένος παραπλήσια με το «σχήμα» των κληρικών της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας και απάγγειλε τη δέηση προς τα πουλιά με ύφος επίσης παραπλήσιο του λειτουργικού της ίδιας εκκλησίας. Τούτο θεωρήθηκε ως απόπειρα διασυρμού της θρησκείας του ελληνικού λαού)⁷.

Ο Κ. Τσάτσος απαγόρευσε τη συνέχιση της παράστασης. Σχετικά με την υπόθεση αυτή «Η Καθημερινή» γράφει στο φύλλο της την 1.10.1959: «Με την αγαθότεραν θέλησιν του κόσμου δεν θα μπορούσε κανείς να φανή επιεικής προς τα αίτια των επεισοδίων που προκάλεσαν το Σάββατον το βράδυ την αποδοκιμασίαν της παραστάσεως των «Ορνίθων» του Αριστοφάνους, η οποία εδίδετο από το συγκρότημα του κ. Καρόλου Κουν και το Ελληνικόν Χορόδραμα εις το Ηρώδειον και προεκάλεσαν την ματαίωσιν των επομένων παραστάσεων του έργου. [...]

Ευθύς μετά το πέρας της παραστάσεως, ο υπουργός της Προεδρίας της Κυβερνήσεως κ. Κωνσταντίνος Τσάτσος, ο οποίος παρίστατο εις το Ωδείον Ηρώδου του Αττικού [...] εκάλεσε τους υπευθύνους του Φεστιβάλ και τους επέπληξε ζωηρότατα. Συγχρόνως, έδωσεν εντολήν όπως ματαιωθούν αι υπόλοιπαι παραστάσεις του έργου. [...] Ο Διευθυντής του Θεάτρου Τέχνης ομιλών χθες εις τας εφημερίδας διά την απαγόρευσιν των παραστάσεων των «Ορνίθων», είπε, μεταξύ άλλων, και τα εξής: “Μένω κατάπληκτος από την απόφασιν του κ. Τσάτσου. Ανέβασα τους «Ορνιθες» σύμφωνα με το πνεύμα του Αριστοφάνη και με

⁵ Μ. Καραγάτσης Οι «Ορνιθες» Θέατρο Τέχνης, εφ. Βραδυνή 11.6.1960 (= ο *Ιδιος* Κριτική θεάτρου, 1946-1960. Πρόλογος: Κ. Γεωργουσόπουλος. Εισαγωγή, επιμέλεια Ι. Βιβιλάκης, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1999, σελ. 642 επ. ιδίως σελ. 644).

⁶ Α. Προβατάς Πολιτική ιστορία της Ελλάδος 1821-1980. Νομοθετικά και εκτελεστικά σώματα, 1980, σελ. 690, 693.

⁷ Μ. Καραγάτσης ο.π. σελ. 642.

έναν τρόπο ερμηνείας που τον ακολουθώ εδώ και 25 ολόκληρα χρόνια. Οι υπεύθυνοι του Φεστιβάλ Αθηνών που είχαν από καιρό στα χέρια τους την διασκευή των «Ορνίθων» και που παρηκολούθησαν τις δοκιμές του έργου, όφειλαν να γνωρίζουν τον τρόπο με τον οποίο ανεβάζω την Αττική κωμωδία και να κάνουν εγκαίρως τις παρατηρήσεις τους. Άλλωστε, με τον ίδιο τρόπο είχα ανεβάσει προ διετίας τον «Πλούτο», πάλι υπό την αιγίδα του Φεστιβάλ Αθηνών». [...]»⁸.

Ο λοιπός τύπος μίλησε για «φιάσκο», για «βεβήλωση», για «περιπέτεια», για «υστερική ορνιθομανία», για «βαθείαν αίσθησιν [που] προκάλεσαν αι καταγγελίαι διά τους «Ορνιθας»· εμφανίστηκαν όμως σ' αυτόν και διθύραμβοι για την παράσταση⁹, ακόμη και σ' εφημερίδες που δεν αντιπολιτεύονταν τον Κ. Τσάτσο, όπως η «Βραδυνή» στην οποία έγραφε την κριτική του ο Μ. Καραγάτσης¹⁰, ο οποίος όμως δεν είδε την παράσταση του 1959 αλλά εκείνη του 1960, κατά την οποία ο ιερέας

⁸ «*Η Καθημερινή*», 30.8.2008, δεύτερη σελίδα, 49 Χρόνια πριν..., σελ. 2.

Σε μία συνέντευξη που έδωσε ο Κ. Κουν στις 9.12.1938, τονίζονται, μεταξύ των άλλων τα ακόλουθα: «Αν ο Αριστοφάνης είχε ζήσει στις μέρες μας, δεν θα έγραφε όπως τότε, αλλά θα είχε αντλήσει αφορμές από τη μοντέρνα ζωή για να σατιρίσει. Έτσι, ο κ. Κουν προσπαθεί να προβάλει το πνεύμα του Αριστοφάνη μέσα στη σύγχρονη ζωή. Γιατί, λόγω χάριν, ο «κήρυξ» δεν υπάρχει και έτσι δεν έχει νόημα, όμως αν τον αντικαταστήσουμε με τον δημοσιογράφο μιας εφημερίδας του οποίου η αρμοδιότητα, πάνω κάτω, είναι ανάλογη με εκείνη του «κήρυκα», αυτός ο αριστοφανικός τύπος αυτόματα μεταμορφώνεται σε κάτι ξεκάθαρο μέσα στο μυαλό μας, το οποίο μπορούμε να καταλάβουμε και με το οποίο μπορούμε να γελάσουμε. Ο τρόπος με τον οποίο ενεργούσε ένας «αριστοκράτης» στις μέρες του Αριστοφάνη, δεν μπορεί να αναπαραχθεί με ακρίβεια, όμως αν δώσουμε μερικές ντελικάτες πινελιές στον «αριστοκράτη», δίνοντάς του ένα ζευγάρι γάντια για να κρατάει ή κάνοντάς τον να προφέρει τα «ρ» με γαλλικό τρόπο, γίνεται ένας τύπος οικείος με μας. Μ' αυτόν τον τρόπο το έργο γίνεται προσιτό στον καθένα και όσο πιο πολύ το κατανοεί ο θεατής, τόσο περισσότερο εκτιμάει το λεπτό χιούμορ που βρίσκεται πίσω από όλα τα έργα του Αριστοφάνη». Στην ίδια συνέντευξη ο δημοσιογράφος στον οποίο ο Κ. Κουν έδωσε τη συνέντευξη αναφέρει τα ακόλουθα: «Λέει ότι οι Όρνιθες έχουν δύο είδη χαρακτήρων, τα πουλιά τα ίδια και, μετά, τους διάφορους άλλους αριστοφανικούς τύπους. Τα πουλιά δίνουν τη λυρική νότα στο έργο. Χορεύουν, τραγουδούν. Από την άλλη πλευρά, οι άλλοι χαρακτήρες είναι οι τύποι που θα έβρισκε κανείς στην αρχαία αγορά, ενδιαφέροντες και γοητευτικοί από μόνοι τους. Δίνουν το σατιρικό στοιχείο της κωμωδίας και σε αυτούς ο κ. Κουν αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος της δημιουργικότητάς του.»: *Κ. Κουν Οι παραστάσεις. Επιστημονική επιμέλεια Πλ. Μαυρομούστακος*, Μουσείο Μπενάκη, 2008, ελ. 57 επ., ιδίως σελ. 58, 59.

⁹ *Θέατρο Τέχνης - Κάρολος Κουν Αριστοφάνη Όρνιθες*, Καλοκαίρι 2008, όπου, στις σελ. 34-36 αποσπάσματα από τον ελληνικό τύπο της εποχής, στη σελ. 17 εικόνες από τα κοστούμια του Τσαρούχη για τους «Όρνιθες» μεταξύ των οποίων και το κοστούμι του ιερέα και στη σελ. 22 μια από τις πολλές γελοιογραφίες του Φ. Δημητριάδη που εμφανίζουν τον Κ. Τσάτσο με μια κότα (όρνιθα) καθώς και μια άλλη γελοιογραφία άγνωστου, σε μας, γελοιογράφου. Βλ. και *Α. Αργυρίου Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια της επισφαλούς δημοκρατίας (1950-1960)*, Ε, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2005, σελ. 94.

¹⁰ *Μ. Καραγάτσης ο.π.* σελ. 652 επ.

απέιχε από τον προηγούμενο γιατί «αντί μαύρο φορούσε ράσο χρωματιστό» κι επειδή ίσως περιώρισε κάπως το έρρινό του.

Στο ίδιο κείμενο, ο πιο πάνω θεατρικός κριτικός αναρωτήθηκε αν «Αυτή η ανεπαίσθητη αλλαγή ήταν αρκετή για να μην αναζωπυρωθή το σκάνδαλο;» Και ο ίδιος απάντησε:

«Οπωσδήποτε όχι! Τον παππά δεν τον κάνει το ράσο ή η ψαλμωδία, αλλά η βαθύτερη πρόθεσις του συγγραφέως να εξάρη ή να διακωμωδήση τους λειτουργούς μιας οιασδήποτε θρησκείας· ανάμεσ' από αυτούς, αυτή τούτη τη συγκεκριμένη θρησκεία· και, κατά προέκτασι, τη θρησκευτικότητα με το πιο πλατύ νόημα.

“Είναι αναμφισβήτητο πως ο Αριστοφάνης, σ’ όλα του τα έργα, παρουσιάζεται δεινός αρνητής και σαρκαστής της τότε θρησκείας και των λειτουργών της, χωρίς να προβάλλη το αντιστάθμισμα μιας άλλης θρησκείας καλύτερης. Απλούστατα είναι άθεος και μαχητικός καταλυτής της θρησκευτικότητας. Όταν λοιπόν, σήμερα, παραδεχόμαστε να παρουσιάζουμε από σκηνής το π λ α τ ύ τ α τ ο α ν τ ι θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ό κήρυγμα του Αριστοφάνη, η απόπειρα να εξαιρέσουμε από το κήρυγμα αυτό μια οποιαδήποτε συγκεκριμένη θρησκεία είναι τουλάχιστον σόλοικος. Με άλλα λόγια οι επαιρόμενοι ως ευσεβείς χριστιανοί δεν ενοχλήθηκαν από το αριστοφάνειο μαστίγωμα της ιδέας του θείου, αλλά μόνον από το χρώμα του ράσου του ιερέως! Και άρκεσε το ράσο, από μαύρο να γίνη μενεξελί, για να ξαναγυρίσουν τα πάντα στην απαρασάλευτη τάξι τους!

“Προς Θεού! Μη νομίζετε ότι με τη διαπίστωσι αυτή εννοώ πως κακώς το μενεξελί ράσο του ιερέως δεν εξώργισε τους ευσεβείς εφέτος, όπως το μαύρο τους ερέθισε πέρυσι! Απεναντίας πιστεύω πως η περισυνή τους αγανάκτησις υπήρξε απόρροια θλιβερής μικρονοίας και μικροψυχίας. Ή, άσχετα από υποκειμενική θρησκευτικότητα, είμαστε πνεύματα αδέσμευτα και επιτρέπουμε (κάτι περισσότερο: χαιρόμαστε) την ελεύθερη εκδήλωσι κάθε «στάσεως» απέναντι στα ηθικά ζητήματα, αρκεί να φέρη την σφραγίδα της πνευματικής δημιουργίας (σφραγίδα που θα ήταν γελοίο ν’ αρνηθούμε στον Αριστοφάνη). Ή θα επιστρέψουμε στις ζοφερότερες στιγμές του Μεσαίωνα· θα απαγορεύσουμε κάθε παρέκκλισι από την επισήμως και διά ψυχικού καταναγκασμού επιβεβλημένη θρησκεία· θα καταργήσουμε την ελευθερία της σκέψεως· θα επανιδρύσουμε την Ιερά Εξέτασι· και θα θεσμοθετήσουμε την διά πυράς καταστροφή των έργων του Αριστοφάνη και τον επί πυράς θάνατο του Καρόλου Κουν και των συνεργατών του.

“Υποψιάζομαι πως όλη αυτή η ιστορία του περυσινού δήθεν σκανδάλου είχε ελατήρια σκοτεινά και διόλου τιμητικά για την πολιτιστική στάθμη του λαού μας – ή, μάλλον, ωρισμένων πνευματικών ηγετών του. Αλλά μήπως και στις αρχαίας Αθήνας δεν παρουσιάζονταν παρόμοιες δυσεξήγητες αντινομίες; Την ίδια εποχή που ο άθεος Αριστοφάνης διέσυρε, επευφημούμενος από όλους τους Αθηναίους, την επίσημη θρησκεία τους

και κάθε ιδέα θρησκευτικότητας, ο θρησκευόμενος Σωκράτης καταδικαζόταν σε θάνατο, από τους ίδιους Αθηναίους, διότι δήθεν παρεξέκλινε κατά τι από την ορθοδοξία της θρησκείας τους!

“Όπως πολλές φορές ανέφερα από τη στήλη αυτή, η σημερινή σκηνική αναβίωσις του Αριστοφάνη παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες. Η κατά γράμμα απόδοσις του κειμένου που αναφέρεται, κατά μεγάλο ποσοστό, στην επικαιρότητα του αθηναϊκού Ε΄ αιώνας π.Χ. το καθιστά ακατανόητο στο σημερινό θεατή (αλλά και στον αναγνώστη, αν δεν ανατρέξει σε έκδοσι καταλλήλως σχολιασμένη). Συνεπώς μόνον διασκευή μπορεί να ευσταθήση σκηνικώς. Διασκευή που να προωθή την επικαιρότητα κατά 25 αιώνες, χωρίς όμως να παραμορφώνη την ουσία και τη μορφή το έργου. Στην περίπτωση των «Ορνίθων», φρονώ ότι ο κ. Ρώτας χειρίσθηκε το ζήτημα χωρίς απαράδεκτες τολμηρότητες, αλλά και χωρίς πολύ ευτυχή φαντασία μεταφοράς των τότε εις τα καθ' ημάς. Επί πλέον αναγκάσθηκε να προχωρήση σε σημαντικήν αποκάθαρσι του αριστοφανείου κειμένου από την ελευθεροστομία, επειδή «δεν την σηκώνει η εποχή μας». Αυπάμαι που θα διαφωνήσω. Πιστεύω ότι η εποχή μας είναι πρόθυμη να δεχθή οποιαδήποτε εκδήλωσι της αξεπέραστης μεγαλοφυΐας του αρχαίου Ελληνισμού, αρκεί να πεισθή γι' αυτό από τους σημερινούς *θ α ρ ρ α λ έ ο υ ς* πνευματικούς ηγέτας της. Δυστυχώς, η πνευματική ηγεσία της σημερινής Ελλάδος δεν διακρίνεται για ευψυχία. Με συνέπεια να δυσφημή αδίκως την εποχή μας ως κατώτερη του οποιουδήποτε μεγίστου πολιτιστικού επιτεύγματος που γνώρισε η Ανθρωπότης.

“Δεύτερη και σοβαρώτερη ασχολία είναι η σκηνοθετική ερμηνεία του καταλλήλως διασκευασμένου κειμένου. Ενώ στην τραγωδία, η φαντασία του συγχρόνου σκηνοθέτου οφείλει ν' ανατρέξει στο παρελθόν για ν' αντλήση διδάγματα, στην κωμωδία πρέπει να γίνη κάτι εντελώς διαφορετικό και άκρως δυσχερές: δηλαδή η φαντασία του σκηνοθέτου πρέπει να μπη σε δημιουργικό πυρετό, με στόχο να βρεθή ο καταλληλότερος τρόπος ερμηνείας, που να φέρνη το έργο στην προσληπτικότητα του σημερινού θεατού, χωρίς όμως να νοθεύεται, με υπερβολικές παρεκκλίσεις, η πρέπουσα ατμόσφαιρα»¹¹.

γ. Η σύγκρουση της Εξουσίας και της Τέχνης ήταν αναπόφευκτη και αντισυνταγματική. Η Εξουσία ξεκινούσε από τη θέση ότι υπάρχουν απόλυτα κριτήρια ορθότητας της σκηνοθετικής και ενδυματολογικής σύλληψης της αρχαίας κωμωδίας και ότι σκοπός της εξουσίας είναι, ακόμα και στην περιοχή της αρχαίας κωμωδίας, να διατυπώνει κανόνες αισθητικούς σύμφωνα με τα κριτήρια αυτά. Ιδίως αν, τα κριτήρια για τα οποία γίνεται λόγος, είναι κριτήρια κάποιου ιερατείου το οποίο κρίνει ότι

¹¹ Μ. Καραγάτσης ο.π. σελ. 642-644.

κινδυνεύει να απωλέσει το κύρος του, αν δεν λειτουργήσουν απολύτως τα κριτήρια τα οποία το προστατεύουν απέναντι στο θεατρικό κοινό.

Συγκεκριμένα ο Κ. Τσάτσος από τη μια ερμήνευε κατά τρόπο απόλυτο την θρησκευτική πίστη, δίνοντάς της ορισμένο περιεχόμενο¹² κι από την άλλη υπέτασσε κανονιστικά το θέατρο στην πλατωνική μεταφυσική του: «Οργίζομαι όταν ακούω να λεν ότι το θέατρο διδάσκει ψυχαγωγώντας ή ψυχαγωγεί διδάσκοντας. Το θέατρο δεν υπάρχει ούτε για να διδάσκη, ούτε για να ψυχαγωγή. Ούτε μόνο με τη λογική δουλεύει, για να διδάξη, ούτε μόνο με τα άλογα στοιχεία, για να ψυχαγωγήσει *stricto sensu*. Το θέατρο, όπως η ποίηση, λυρική και επική, όπως η μουσική και οι εικαστικές τέχνες, δίνει μορφή και υπόσταση, μέσα στη συνείδηση του ανθρώπου, σε νοήματα, που ούτε μόνο η λογική, ούτε μόνο η αίσθηση μπορούν να συλλάβουν, νοήματα, που με τη συνδυασμένη συνδρομή όλων των δυνάμεών της, μόνο μέσω συμβόλων, μπορεί η άξια συνείδηση να προσπελάσει, πέρα από τον συνειρμικό λόγο και την κοινή αίσθηση.

Δεν διδάσκει την αρετή το θέατρο, δεν νουθετεί· αποκαλύπτει την ουσία του ανθρώπου, τη θέση του μέσα στο ρου της ζωής και απέναντι της μοίρας και του Θεού. Διδάσκει, αν θέλετε να μεταχειρισθούμε αυτές τις λέξεις, όχι αυτά που οι πολλοί περιμένουν από το θέατρο και για τα οποία το επαινούν, αλλά άλλα, άλλου γένους διδάγματα. Διδάσκει με το ύψος των μεταφυσικών του συμβόλων και ανεβάζει τον άνθρωπο, από έναν δρόμο πολύ πλατύτερο από ό,τι είναι ο δρόμος της κοινωνικής ηθικής, στον κόσμο όπου η θεραπεία όλων των αξιών γίνεται πλήρωση της ψυχής του»¹³.

Διερωτάται κανείς, αν ο Κ. Τσάτσος είχε ποτέ δει και είχε γελάσει σε μια παράσταση Καραγκιόζη¹⁴.

¹² Πρβλ. Κ. Τσάτσος Προεδρικά κείμενα για την Ελλάδα και την εποχή μας. Πρόλογος Κ. Τσιρόπουλος, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1990, σελ. 30 επ., 35 επ., 42 επ., ο *Ιδιος* Η μυστική συνέντευξη στον Κ. Τσιρόπουλο, Αστρολάβος/Ευθύνη, 1997, σελ. 28-29.

¹³ Κ. Τσάτσος Θεωρία της Τέχνης, Τρίτη έκδοση, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1990, σελ. 137-138.

¹⁴ Πρβλ. Ν. Εγγονόπουλος Ο Καραγκιόζης, ένα ελληνικό θέατρο σκιών, Ύψιλον, 1980, Γ. Ιωάννου Ο Καραγκιόζης, Εστία, τομ. Α, 1971, τομ. Β, 1979, τομ. Γ 1996, Κ. Μπίρης Ο Καραγκιόζης. Ελληνικό Λαϊκό Θέατρο, 1952, Αικ. Μυστακίδου Karagoz Το θέατρο σκιών στην Ελλάδα και στην Τουρκία, Ερμής, 1982, Περιοδικό «Θέατρο», τευχ. 10, Ιούλιος 1963, *passim*, Η. Πετρόπουλος Υπόκοσμος και Καραγκιόζης, Γράμματα 1978, Φ. Πολίτης Θεατρικές επιφυλλίδες, Εκδόσεις Γαλαξία, 1964, Β. Πούχνερ Σύντομη αναλυτική βιβλιογραφία του θεάτρου Σκιών στην Ελλάδα, «Λαογραφία» ΛΑ (31) 1976-1978, Αθήνα, 1978, Σ. Σπαθάρης Απομνημονεύματα και η τέχνη του Καραγκιόζη, Πέργαμος, 1960, Κ. Τσιπήρας Ο ήχος του Καραγκιόζη. Συμβολή στη μελέτη της δημιουργίας και της εξέλιξης του ελληνικού λαϊκού θεάτρου Σκιών, «Νέα Σύνορα» - Α. Λιβάνη, 2001, Α. Χρυσικοπούλου Ο αντινομικός μισθός του Καραγκιόζη, Πορεία, 2008.

Η *Τέχνη* ξεκινάει από τη θέση ότι δεν υπάρχουν τέτοια απόλυτα τεκμήρια και ότι στην περιοχή της σύλληψής της, της σκηνοθετικής και ενδυματολογικής σύλληψης της αρχαίας κωμωδίας, δεν νοείται η επιβολή κανόνων και συστάσεων στον σκηνοθέτη, στον ενδυματολόγο, στον ηθοποιό, στο όνομα αυτής ή εκείνης της σκοπιμότητας¹⁵.

Συγκεκριμένα ο Κ. Κουν ξεκινούσε από τις θέσεις ότι (α) δεν κάνει θέατρο για το θέατρο ούτε και για να ζήσει αλλά για να πλουτίσει τον εαυτό του, το κοινό που τον παρακολουθεί και να βοηθήσει να δημιουργηθεί ένας πλατύς, ψυχικά πλούσιος και ακέραιος πολιτισμός στον τόπο μας¹⁶, (β) ότι ένας καλλιτέχνης δεν τολμά να θέσει περιοριστικούς νόμους στην τέχνη¹⁷, (γ) ότι για να δώσεις αισθητική συγκίνηση σήμερα πρέπει να ανατρέξεις σε νέες μορφές, σε νέα νοήματα, σε σύγχρονα μέσα έκφρασης βγαλμένα από τις ανάγκες της εσωτερικής και εξωτερικής πραγματικότητας¹⁸, (δ) ότι πρέπει να αποφύγει από τη μια την παράδοση ενός ρομαντικού ακαδημαϊσμού, με τον κλασικό στόμφο, την τεχνητή και επιτηδευμένη απαγγελία κρεσέντου, ντοκουμέντου κλπ., καλούπια εγκεφαλικά που δεν ανταποκρίνονται σε καμιά ανθρώπινη, σε καμιά ζωική αλήθεια και από την άλλη το θέατρο του βουλεβάρτου με τους γνωστούς κλισεδαρισμένους τρόπους εμφάνισης¹⁹, (ε) ότι η Ελλάδα

¹⁵ Πρβλ. *R. Escarpit* Το χιούμορ. *Que sais-je*, μετάφραση *I. Γαλανός*, *I. Ζαχαρόπουλος*, 1963, *H. Bergson* Το γέλιο. *Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη*, Εκδοτικός Οίκος Γ. Φέξη, 1914, *ο Ίδιος* Το γέλιο. *Μετάφραση Β. Τομανάς, Εξάντας-Νήματα*, 1998, *Θ. Καρζής* Η σάτιρα και η παγκόσμια ιστορία της. Από τους προγόνους του Αριστοφάνη μέχρι τους απογόνους του Σουρή, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2005, *Κ. Κωστίου* Παρωδία. Από την ανακύκλωση στην ανάπλαση, "Revue des Etudes Neo-helleniques", 1997/VI 2, *Daedalus*, Paris-Athènes, σελ. 251 επ., *M. Merchant* Κωμωδία. *Μετάφραση Α. Παρίση*, Ερμής, 1984, *J. Milner Davis* Φάρσα. *Μετάφραση Ι. Ράλλη - Κ. Χατζηδήμου*, Ερμής, 1984, *D. Muecke* Ειρωνεία. *Μετάφραση Κ. Πύρζας*, Ερμής, 1974, *Ε. Παπανούτσος* Θέατρο και Πλήθος, *στον Ίδιου* Επίκαιρα και ανεπίκαιρα, *Ίκαρος*, 1962, σελ. 156 επ., *ο Ίδιος* Αισθητική, Εκδόσεις Νόηση, 2003, σελ. 301 επ., 309 επ., *Γ. Πεφάνης* Ζητήματα αισθητικής του ελληνικού θεάτρου στην αρχή της τρίτης χιλιετίας, «Revue des Etudes Neo-helleniques», 1997/VI, 2, *Daedalus*, σελ. 221 επ., *L. Pirandello* Η αισθητική του χιούμορ. *Μετάφραση Ε. Νταρακλίτσα*, Πολύτροπον, 2005, *A. Pollard* Σάτιρα. *Μετάφραση Θ. Παπαμάργαρη*, Ερμής, 1972, *Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών* Κύκλος διαλέξεων. Το θέατρο, *Δίφρος*, 1960, σελ. 7 επ. (*Α. Τερζάκης*), 22 επ. (*Π. Χάρης*), 36 επ. (*Γ. Κουρνούτος*), 44 επ. (*Τ. Μουζενίδης*), 63 επ. (*Γ. Βακαλό*), 73 επ. (*Π. Κατσέλης*), 78 επ. (*Μ. Πλωρίτης*), 83 επ. (*Δ. Μυράτ*), 100 επ. (*Κ. Πράτσικα*), 110 επ. (*Μ. Αμαριώτου*), *Ph. Thompson* Το γκροτέσκο. *Μετάφραση Ι. Ράλλη - Κ. Χατζηδήμου*, Ερμής, 1984, *Δ. Φωτόπουλος* Ενδυματολογία στο ελληνικό θέατρο, *Εμπορική Τράπεζα*, 1986, *Γ. Χουΐζινγκα* Ο άνθρωπος και το παιχνίδι (*Homo ludens*). *Μετάφραση Στ. Ροζάκης - Γ. Λυκιαρδόπουλος*. Εκδόσεις «Γνώση», 1989, σελ. 119 επ., 235 επ.

¹⁶ *Κ. Κουν* Κάνουμε θέατρο για την ψυχή μας. Εκδόσεις Καστανιώτη, 1987, σελ. 12.

¹⁷ *Κ. Κουν* ο.π. σελ. 16 και 21.

¹⁸ *Κ. Κουν* ο.π. σελ. 25.

¹⁹ *Κ. Κουν* ο.π. σελ. 27.

που υπάρχει σήμερα θα οδηγήσει εμάς τους Έλληνες να αποφύγουμε ό,τι νεκρό στην εξωτερική μορφή του αρχαίου θεάτρου και να παριστάνουμε ελεύθερα, σκηνικά και σκηνοθετικά, προσαρμοσμένο στο θεατρικό χώρο και τις απαιτήσεις του θεατή της εποχής μας, ένα έργο που γράφτηκε πριν από δύο χιλιάδες χρόνια και παραμένει στην ουσία του ζωντανό²⁰, (ζ) ότι αν θέλουμε να αναπαραστήσουμε το θέατρό μας δημιουργικά, τότε πρέπει να προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε όλες τις παραστάσεις που προσλάμβαναν εκείνοι [ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης, ο Αριστοφάνης], συνειδητά ή ασυνειδήτα²¹, (η) ότι είμαστε ένα προοδευτικό θέατρο, χωρίς παρωπίδες, χωρίς κομματική ένταξη. Συγκρότημα με πίστη στις δημοκρατικές ιδέες. Τα παιδιά ανήκουν σε όλους τους χώρους της προοδευτικής παράταξης κι εγώ προσωπικά είμαι ένας άνθρωπος που μισώ την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, τα συστήματα που δίνουν άνισες ευκαιρίες, τις υπερδυνάμεις, τα μονοπώλια, τη βία²², (θ) όσο για τον Αριστοφάνη, σατιρίζει στους «Όρνιθες» όλα τα κακά του ανθρώπινου νου και της κατασκευασμένης κοινωνίας. Ακόμα και η χρονικά πια άκαιρη σάτιρα πραγμάτων και προσώπων, που δημιουργούν ανία σε σημερινό θεατή και που χρέος του σκηνοθέτη είναι είτε να την παραλείψει, ή να την αναπληρώσει με σύγχρονους σωστούς και καίριους παραλληλισμούς, αποτελούν μέρος του κοινωνικοπολιτικού διαγράμματος που με το γέλιο θα παρασύρει ο ποιητής τους θεατές σε πιο ουσιαστικούς στόχους²³, (ι) το καλό θέατρο νομίζω είναι πάντα πολιτικό. Το θέατρο εξάλλου από την αρχαιότητα είναι πολιτικό. Πολιτικό όμως δεν σημαίνει κομματικό²⁴.

Όσο για τον ιερέα που εμφανίζεται στην παράσταση όπως πιο πάνω περιγράψαμε και τους θεούς στους οποίους αυτός θυσιάζει, ας δούμε πως τους αντιμετώπισαν τρεις άλλοι θεατράνθρωποι.

Ο πρώτος, είναι ο γνωστός σκηνοθέτης του Εθνικού Θεάτρου, ο Α. Σολωμός: «Πρώτος μουσαφίρης [στους «Όρνιθες»] είναι ένας ιερέας που θέλει να κάνει την θυσία σύμφωνα με την κούφια και φλύαρη ρουτίνα»²⁵.

Ο δεύτερος, είναι ένας διαπρεπής θεατρογράφος, ο Douglas Mac Dowell: «Πρώτος, έρχεται ο ιερέας. Ο Πεισέταιρος τον φέρνει για να

²⁰ Κ. Κουν ο.π. σελ. 40.

²¹ Κ. Κουν ο.π. σελ. 94.

²² Κ. Κουν ο.π. σελ. 119.

²³ Κ. Κουν ο.π. σελ. 124.

²⁴ Κ. Κουν ο.π. σελ. 129.

²⁵ Α. Σολωμός Ο ζωντανός Αριστοφάνης, Δίφρος, 1961, σελ. 225.

διευθύνει τη θρησκευτική τελετή της ίδρυσης της νέας πόλης [Νεφελοκοκκυγίας]. Ο ιερέας αρχίζει με μια μακροσκελή προσευχή, επικαλούμενος βεβαίως τα πουλιά αντί για τους θεούς, αλλά ο κατάλογος είναι τόσο μακρύς, που στο τέλος ο Πεισέταιρος τον διακόπτει και τον διώχνει, φοβούμενος πως ο τράγος της θυσίας δεν θα φτάσει για όλους»²⁶.

Και ο τρίτος είναι ένας εξίσου διαπρεπής θεατρογράφος, ο Th. Hubbard: «Είναι όμως χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι θεοί στους οποίους γίνεται η θυσία, δεν είναι σε καμμία περίπτωση οι παραδοσιακοί θεοί της κρατικής θρησκείας των Αθηνών αλλά «νέοι θεοί» (στ. 848), σαν το καινόν δαιμόνιον που κατηγορήθηκε ότι λάτρευε ο Σωκράτης (Νεφέλες, στ. 247-74). Οι Όρνιθες ως σύνολο συνειδητοποιούν, όχι μόνο την εγκατάλειψη της αθηναϊκής δημοκρατίας, αλλά και την απόρριψη της παραδοσιακής θρησκείας και ευλάβειας της πόλεως εις όφελος ενός νέου, τεχνητά κατασκευασμένου συστήματος, επηρεασμένου από τον ριζικό υποκειμενισμό των σοφιστικών διδαγμάτων»²⁷.

δ. Ύστερα από τις πιο πάνω αναλύσεις, φρονούμε ότι πρέπει και μπορούμε να ασκήσουμε την ακόλουθη κριτική στον Κ. Τσάτσο.

Ο Κ. Τσάτσος, αν και έμπειρος αναλυτής των αντινομιών του λόγου εν γένει²⁸, ενδεχομένως δεν αντελήφθη ότι, ναι μεν ανάμεσα στις αισθητικές κατηγορίες του «τραγικού» και του «κωμικού» υπάρχει αντινομία²⁹, όμως έτσι και ξεπεράσουμε αυτή την αντινομία και βρεθούμε οριστικά στην περιοχή του «κωμικού», δεν χωρεί επάνοδος στην κατηγορία του «τραγικού» για οποιοδήποτε φυσικό ή μεταφυσικό λόγο. Ο Αριστοτέλης είναι σαφής: «Το γαρ γελοῖον ἐστὶν ἀμάρτημα τι καὶ αἰσχος ἀνώδιον καὶ οὐ φθαρτικόν». Ένα παιγνίδι είναι ανώδυνο,

²⁶ D. Mac Dowell *Aristophanes and Athens*, Oxford University Press, 1995. Από το πρόγραμμα του Εθνικού Θεάτρου, Αριστοφάνη Όρνιθες. Καλλιτεχνικός Διευθυντής Ν. Κούρκουλος. Πρόεδρος ΔΣ, Ε. Αρβελέρ, Πρώτη παράσταση Σάββατο 17 Ιουλίου 1999, σελ. 30.

²⁷ Th. Hubbard *The Mask of comedy. Aristophanes and the Intertextual Parabasis*, Cornell University Press, 1991. Από το ίδιο ο.π. πρόγραμμα του Εθνικού Θεάτρου σελ. 43.

²⁸ Πρβλ. Κ. Τσάτσος *Αι αντινομίες του πρακτικού λόγου*, στο: Ακαδημία Αθηνών. Έκτακτος Συνεδρία της 27.1.1962. Υποδοχή του ακαδημαϊκού Κ. Τσάτσου. Ανάτυπον τομ. 27 (1962) (= ο Ίδιος *Μελέται φιλοσοφίας του δικαίου*, II, Επιμέλεια Μ. Καραύσης, Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη, 2008, σελ. 389 επ.).

²⁹ Ε. Παπανούτσος *Αισθητική*, νέα έκδοση, Εκδόσεις Νόηση, 2003, σελ. 301 επ. Πρβλ. Μ. Καραύσης *Δίκαιο και αισθητική. Προλεγόμενα σε μια «Αισθητική του Δικαίου»*, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, 2004, σελ. 119 επ., 122 επ.

μήτε σ' αυτόν που το προκαλεί, μήτε σ' αυτόν που το δέχεται φέρνει πόνο³⁰.

Ο συγγραφέας, ο σκηνοθέτης, ο ενδυματολόγος, ο ηθοποιός της κωμωδίας, δεν λειτουργούν μέσα σε αυστηρά πλαίσια του «τραγικού», σοβαρού ή ιερού αλλά μέσα σε πλαίσια «κωμικά» παιγνιώδη, σκωπτικά, διασκεδαστικά. Ο λόγος δεν είναι στοιχείο διατήρησης ενός status quo αλλά στοιχείο δυνάμει ανατρεπτικό και τρόπος για απομυθοποίηση και αμφισβήτηση αυτών που πρεσβεύουν ότι η αλήθεια τους είναι η μοναδική αλήθεια.

Ο λόγος στην αρχαία κωμωδία, όπως και στο θέατρο σκιών, χαρακτηρίζεται από παραδοξότητες, παραβάσεις, ανατροπές, αντιφάσεις, αντιθέσεις, αμφισημίες. Οι αντιθέσεις γενικότερα, αφορούν όχι μόνο το λόγο του θεάματος και τη σκηνοθεσία, αλλά και την εικαστική παράσταση των προσώπων³¹. Αν έχουμε συνηθίσει να βλέπουμε τον κόσμο όρθιο, κρυμμένο μέσα σε μια γλώσσα και ένα λογικό κώδικα, η κωμωδία και ο Καραγκιόζης τον αναποδογυρίζουν, τον διαστρέφουν για να τον δούμε με μια καινούργια ματιά. Το κοινό μέσα στην κωμωδία βρίσκει το χώρο για να γελοιοποιήσει τα κακώς κείμενα και την όποια εξουσία και να ενισχύσει το ορθώς σκέπτεσθαι. Ο Αριστοφάνης όπως και ο Καραγκιόζης, διακωμωδεί τη σοβαρή πλευρά της ζωής, την επίσημη όψη της, σχετικοποιεί την τραγικότητά της, λειαινεί τις αντιφάσεις της και τα απόλυτα νοήματά της, δεν δεσμεύεται από κρατούσες κοινωνικές ή ηθικές αξίες και δε μετριέται με τα συνήθη μέτρα και σταθμά. Παίζει με τη σχετικότητα των πραγμάτων, την αντιφατικότητα του ανθρώπου και της ζωής· με το υψηλό και το χαμηλό, τη σοβαρότητα και την ελαφρότητα, το ηρωικό και το αντιηρωικό, με την ευσέβεια και την ασέβεια, με το όνειρο και την πραγματικότητα, με το καλό και το κακό, το όμορφο και το άσχημο. Αποτέλεσμα είναι, πρόσωπα και πράξεις, κατεβαίνοντας από το βήθρο τους που τους στήνει η ανάγκη της συγκεκριμένης ιστορικής εποχής, τοποθετούνται χωρίς δάφνες και τιμές στην πραγματική θέση τους³².

«Κείνο που με τρώει κείνο που με σώζει, είναι που ονειρεύομαι σαν τον Καραγκιόζη» θα τραγουδήσει ο Δ. Σαββόπουλος· και εμείς θα προσθέσουμε: «... και σαν τον Αριστοφάνη». Στο κάτω κάτω της γραφής, το ζήτημα είναι ζήτημα συναισθηματικής νοημοσύνης³³.

³⁰ Αριστοτέλης Περί Ποιητικής, κεφ. 5 § 1, 1449^a, στίχοι 34-35.

³¹ Α. Χρυσικοπούλου Ο αντινομικός μύθος του Καραγκιόζη, Πορεία, 2008, σελ. 85-86.

³² Α. Χρυσικοπούλου ο.π. σελ. 212, 213, 215-216.

³³ D. Goleman Η συναισθηματική νοημοσύνη. Γιατί το «EQ» είναι πιο σημαντικό από το «IQ», Μετάφραση Α. Παπασταύρου, Επιμέλεια Ι. Ν. Νέστορος, Χρ. Ξενάκη, β' έκδοση, Ελληνικά Γράμματα, 1997.

Πριν καταδικάσουμε τη σάτιρα, ας σκεφτούμε ότι όταν ενοχλείται κανείς από την κατάχρηση της συμπεριφοράς ενός ιερατείου που συχνά εγκαταλείπει την ουσία και καταφεύγει στους τύπους και δεν υπάρχει άλλος τρόπος για να εκδηλώσει την αντίθεσή του, καταφεύγει αναγκαστικά στο μόνο μέσο που του παρέχουν οι δυνάμεις του, στη σάτιρα³⁴.

Επιπλέον, το ζήτημα ήταν και είναι ζήτημα συνταγματικής νομιμότητας.

Είναι συνταγματικά αθεμελίωτη και μεθοδολογικά αστήρικτη η αοριστόλογη επίκληση του συμφέροντος της εκκλησίας και των λειτουργών της, προκειμένου να παρακαμφθούν συνταγματικά κατοχυρωμένες ατομικές ελευθερίες, όπως είναι η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης και η απαγόρευση της προληπτικής και κατασταλτικής λογοκρισίας. Σε παρόμοιες περιπτώσεις ανακύπτει έκδηλος κίνδυνος, ώστε μια επιχειρηματολογία υπερσυνταγματικού – κατ' ουσίαν αντισυνταγματικού– χαρακτήρα να κατισχύσει απέναντι σε συνταγματικά εγγυημένες ελευθερίες των πολιτών.

Άλλωστε είναι ανεπίτρεπτη ηθικά και πολιτικά αλλά και συνταγματικά η θεώρηση της «θρησκείας» ως βάσης του κράτους. Παρόμοια ερμηνεία είναι πολλαπλά τρωτή:

Κατά πρώτον, συγχέει σημασιολογικά τη συνταγματικά κατοχυρωμένη θρησκευτική ελευθερία με τη θρησκεία αυτή καθ' εαυτήν. Συγχέει δηλ. ένα συνταγματικό δικαίωμα με ένα θεολογικό ζήτημα. Όμως το Κράτος και η κρατική εξουσία δεν μπορεί να θρησκευέται. Το θρησκευέσθαι, όχι μόνο είναι απολύτως προσωπικό ενέργημα καθενός, αλλ' επιπλέον είναι δικαίωμα του ατόμου και όχι υποχρέωση.

Στη συνέχεια, η θρησκεία δεν υποστασιοποιείται σε περιωπή θεμελίου του κράτους, με μόνο επιχειρηματολογικό στήριγμα ότι στο ελληνικό Σύνταγμα γίνεται αναφορά σε «επικρατούσα θρησκεία». Ότι επικρατεί ορισμένο θρήσκευμα, σημαίνει απλώς ότι έχει το πολυπληθέστερο κοινό πιστών. Ούτε ότι επιβάλλεται επί της κοινωνίας, ούτε ότι επικρατεί έναντι των άλλων θρησκευμάτων, ούτε ότι απαγορεύει την αναπαλλοτρίωτη ευχέρεια οποιουδήποτε να αλλάξει θρήσκευμα οποτεδήποτε, δικαίωμα που έχουν τόσο οι πιστοί της επικρατούσας θρησκείας, όσο και οι πιστοί των λοιπών θρησκειών.

Η αναγόρευση ορισμένου θρησκευματος ως θεμέλιο της ελληνικής πολιτείας δεν είναι έργο της οποιασδήποτε εξουσίας. Αποτελεί απλώς απόρροια της προσωπικής κοσμοθεωρίας του προσώπου το οποίο οφείλει να απέχει των μεταφυσικών *credo* του, αν ασκεί το λειτούργημα του

³⁴ *Ε. Παπανούτσος* Η σάτιρα, στου: *Ιδίου* Το δίκαιο της πυγμής. Εκδόσεις «Δωδώνη», 1975, σελ. 161 επ., ιδίως σελ. 163.

Υπουργού, γιατί μέσα σ' αυτό δεν περιλαμβάνεται και το να εκλαμβάνει τους πολίτες ως πιστούς ή μη πιστούς.

Επιπλέον, δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των εξουσιών του Υπουργού να αποφασίζει ετερόνομα και εκ των άνω για λογαριασμό των πολιτών τι είναι καλό να επιλέξουν ως ψυχαγωγία και τι όχι. Αυτή η απόφαση προσβάλλει επομένως την αυτονομία των πολιτών –ακόμη και αυτών που ακολουθούν την επικρατούσα θρησκεία– αφ' ενός ως υποκειμένων δικαίου και αφ' ετέρου ως ηθικών υποκειμένων. Αν μερίδα πολιτών εκτιμά ότι συγκεκριμένη παράσταση ή σκηνοθεσία προσβάλλει τα δικά της θρησκευτικά φρονήματα, δύναται βεβαίως να επικρίνει την επίμαχη παράσταση ή σκηνοθεσία, αποτρέποντας τους ομόφρονες προς αυτή πολίτες στην παρακολούθηση της παράστασης. Σε καμία περίπτωση όμως, μερίδα πολιτών, όσο μεγάλη και αν είναι, δεν δικαιούται να εκπροσωπείται από κρατικό λειτουργό και να επιδιώξει γενικευμένη απαγόρευση της επίμαχης παράστασης.

Τέλος, η πιο πάνω ερμηνεία αντιστρατεύεται κατάφορα τη φιλελεύθερη φυσιογνωμία του πολιτεύματος, αφού η δήθεν θρησκευτική βάση του κράτους, θα καταντούσε φραγμός στην απόλαυση ατομικών ελευθεριών και στη μετατροπή του πολιτεύματός μας από φιλελεύθερο σε θεοκρατικό³⁵.

Θα επρόκειτο για ασύγνωστη αμεριμνησία, αν η νομική ερμηνεία απέληγε σε φαλκίδευση των ατομικών και των πολιτικών ελευθεριών χάριν ορισμένων δήθεν υπερθετικών αρχών δικαίου. Η ελληνική και η ξένη ιστορία των θεσμών είναι κατάφορτη από παρόμοια αρνητικά παραδείγματα. Ας μη λησμονούμε ότι στη νεότερη πολιτική ιστορία οι εκτροπές σε λύσεις δικτατορικές έγιναν σχεδόν πάντοτε στο όνομα του

³⁵ Βλ. και για τα επόμενα *Κ. Σταμάτης* Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων. Ένα κριτικά πρακτικό πρότυπο ερμηνείας του δικαίου, ζ' έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2006, σελ. 529-531. Πρβλ. *Ν. Αλιβιζάτος* Κράτος, εκκλησία και θρησκευτική ελευθερία, «Σύγχρονα Θέματα» τευχ. 73, Ιούνιος 2000, σελ. 7 επ., *Ε. Βενιζέλος* Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας, Παρατηρητής, 2000, *Γ. Κοντογιώργης* Το Ιερατείο. Η δεσποτική μετάλλαξη της ελλαδικής εκκλησίας. Ελληνισμός και Χριστιανισμός, Epicon, 2000, *Γ. Κωνσταντίνου* Από το γράμμα του νόμου: Επικρατούσα θρησκεία και ερμηνεία, «Σύγχρονα Θέματα», τευχ. 76-77/Ιαν.-Ιουλ. 2001, σελ. 38 επ., *Α. Μάνεσης - Κ. Βαβούσκος* Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας κατά το νέον Σύνταγμα, ΝοΒ 1975, σελ. 1031 επ., *Α. Μανιτάκης* Οι σχέσεις της εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος. Στη σκιά των ταυτοτήτων, Νεφέλη, 2000, *Κ. Μαυριάς* Συνταγματικό δίκαιο. Τέταρτη έκδοση. Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 803 επ., *Φ. Σπυρόπουλος* Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα, ΕΔΔΔ 1981, σελ. 337 επ., *Μιχ. Σταθόπουλος* Μελέτες Ι. Γενική θεωρία του Δικαίου. Ανθρώπινα Δικαιώματα. Δικαστική Εξουσία και Σύνταγμα. Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, 2007, σελ. 295 επ., 353 επ., 373 επ., 417 επ., *Γ. Σωτηρέλης* Θρησκεία και εκπαίδευση. Κατά το σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, 1993, *Δ. Τσάτσος* Συνταγματικό δίκαιο, Β' Έκδοση, Αντ. Σάκκουλα, 1992, σελ. 502 επ., *ο Ίδιος* Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Τέσσερα κείμενα. Εκδοτικός Οίκος Α. Λιβάνη, 2006, σελ. 59 επ.

«συμφέροντος του Έθνους» ή άλλων μεταφυσικών «αξιών», «υπέρτερων» δήθεν από τη δημοκρατική συνταγματική νομιμότητα³⁶.

Είναι συνταγματικά αθεμελίωτη και μεθοδολογικά έωλη η αοριστόλογη επίκληση του «εθνικού συμφέροντος», προκειμένου να παρακαμφθούν συνταγματικά κατοχυρωμένες ατομικές ελευθερίες, όπως η ελευθερία της επιστημονικής γνώμης (άρθ. 16 Συντ.) και η απαγόρευση προληπτικής και κατασταλτικής λογοκρισίας (άρθ. 14 Συντ.). Σε παρόμοιες περιπτώσεις ανακύπτει έκδηλος κίνδυνος, ώστε μία επιχειρηματολογία «υπερσυνταγματικού» –κατ’ ουσίαν αντισυνταγματικού– χαρακτήρα να κατισχύσει απέναντι σε συνταγματικά εγγυημένες ελευθερίες των πολιτών.

Παραδείγματος χάριν, είναι ανεπίτρεπτη ηθικά και πολιτικά η θεώρηση της «θρησκείας» ως «βάσης του κράτους». «Η θρησκεία δεν είναι καθαρά ατομική υπόθεση, όλως εσωτερική σχέση της ψυχής προς τον Θεό, περί της οποίας το κράτος μπορεί να αδιαφορήσει, αλλά αποτελεί τη βάση του κράτους (...)» αποφάνθηκε απόφαση ελληνικού δικαστηρίου (υπ’ αρ. 17115/1988 Μον. Πρωτ. Αθηνών, σε διαδικασία ασφαλιστικών μέτρων εναντίον της προβολής κινηματογραφικής ταινίας με θέμα τη ζωή του Ιησού Χριστού). Παρόμοια ερμηνεία είναι πολλαπλά τρωτή.

α) Κατά πρώτον, συγχέει σημασιολογικά τη συνταγματικά κατοχυρωμένη θρησκευτική ελευθερία (άρθ. 13 του Συντάγματος) με τη θρησκεία αυτή καθ’ εαυτήν. Συγχέει δηλαδή ένα συνταγματικό δικαίωμα με ένα θεολογικό ζήτημα. Όμως το Κράτος δεν μπορεί να θρησκεύεται. Το θρησκεύεσθαι, όχι μόνον είναι απολύτως προσωπικό ενέργημα καθενός, αλλά επί πλέον είναι δικαίωμα του ατόμου και όχι υποχρέωση. Η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει, εξ άλλου, και την αναπαλλοτρίωτη ευχέρεια οποιουδήποτε να αλλάξει θρήσκευμα οποτεδήποτε, δικαίωμα που έχουν φυσικά και οι πιστοί της επικρατούσας θρησκείας.

β) Ακολούθως, με δεύτερη εννοιολογική ακροβασία, η απόφαση υποστασιοποιεί τη «θρησκεία» σε περιοπή θεμελίου του κράτους, με μόνο επιχειρηματολογικό στήριγμα ότι στο ελληνικό Σύνταγμα γίνεται αναφορά σε «επικρατούσα θρησκεία». Ότι επικρατεί ορισμένο θρήσκευμα, σημαίνει απλώς ότι έχει το πολυπληθέστερο κοινό πιστών. Ούτε ότι επιβάλλεται επί της κοινωνίας, ούτε ότι επικρατεί έναντι των άλλων θρησκευμάτων.

³⁶ Κριτικά τοποθετημένοι επίσης απέναντι σε παρόμοιες ιδεαλιστικές επινοήσεις, μεταξύ πολλών άλλων, οι Bernd Rüthers, *Wir denken die Rechtsbegriffe um... Weltanschauung als Auslegungsprinzip*, Zürich, 1987, ιδίως σ. 98, R. Christensen *Was heist Gesetzesbindung?*, ο.π., σ. 179 επ. E.-W. Böckenförde, ο.π., σ. 69 επ., 81-91 κατά παραπομπή Κ. Σταμάτη *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, ζ’ έκδοση, Αντ. Σάκκουλας, 2006, σελ. 529.

Η αναγόρευση ορισμένου θρησκευματος σε θεμέλιο της ελληνικής Πολιτείας αποτελεί απλώς απόρροια της προσωπικής κοσμοθεωρίας του δικαστή. Στηρίζεται σε ένα μεταφυσικό *credo*, σε μία εξωσυνταγματική «αξία», ανεπίδεκτη έλλογης διαβούλευσης και πάντως εντελώς ξένη προς τις οργανωτικές βάσεις της (ελληνικής) συνταγματικής τάξης. Μετατρέπει το ζήτημα του θεμελίου της έννομης τάξης σε *θέμα πίστης και όχι πια επιστημονικής γνώσης*, εκλαμβάνοντας επίσης τους πολίτες ως πιστούς.

γ) Τρίτον, εν προκειμένω δικαστικό όργανο του Κράτους αποφασίζει *ετερόνομα και εκ των άνω* για λογαριασμό των πολιτών τι είναι καλό να επιλέξουν ως ψυχαγωγία και τι όχι. Η απόφαση αυτή προσβάλλει, επομένως, την αυτονομία των πολιτών – ακόμη και αυτών που ακολουθούν την επικρατούσα θρησκεία -, αφ' ενός ως υποκειμένων δικαίου και αφ' ετέρου ως ηθικών υποκειμένων.

Αν μερίδα πολιτών εκτιμά ότι συγκεκριμένη κινηματογραφική ταινία προσβάλλει τα δικά της θρησκευτικά φρονήματα, δύναται να επικρίνει την επίμαχη ταινία στη δημόσια σφαίρα επικοινωνίας, αποτρέποντας τους ομόφρονες προς αυτή πολίτες, πραγματικούς ή δυνητικούς, από την παρακολούθηση της ταινίας. Σε καμία περίπτωση, όμως, *μερίδα* πολιτών, όσο μεγάλη κι αν είναι, δεν δικαιούται να επιδιώξει *γενικευμένη απαγόρευση* της περαιτέρω προβολής της ταινίας. Τουλάχιστον όχι μέσα σε φιλελεύθερη και δημοκρατική πολιτεία που παίρνει στα σοβαρά τις θεμελιώδεις αρχές της.

δ) Τέλος η ανωτέρω ερμηνεία αντιστρατεύεται κατάφωρα τη φιλελεύθερη φυσιγνωμία του πολιτεύματος, αφού η δήθεν «θρησκευτική βάση του κράτους» θα καταντούσε φραγμός στην απόλαυση ατομικών ελευθεριών. Στην περίπτωση αυτή θιγόμενες ελευθερίες – κατά μία συστηματική και συνάμα τελολογική ερμηνεία του Συντάγματος – είναι η καλλιτεχνική δημιουργία, η ακώλυτη απόλαυση των έργων τέχνης από το κοινό, *σε πνεύμα αμοιβαίας ανοχής* (toleration) προς ανθρώπους διαφορετικών αισθητικών προτιμήσεων και θρησκευτικών πεποιθήσεων, καθώς επίσης η ελευθερία συνείδησης των αλλόδοξων, αλλόθρησκων ή αρνησίθρησκων Ελλήνων πολιτών.

Ο ιδεατός τύπος (Idealtypus) του φιλελεύθερου και κοσμικού κράτους, συνυφασμένος φιλοσοφικά με τα νάματα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, διακρίνεται για *αξιολογική ουδετερότητα* απέναντι στα θρησκευτικά και τα κοσμοθεωρητικά φρονήματα των πολιτών. Αντίθετα προς αυτή την αδιατίμητη φιλοσοφική και πολιτική κληρονομιά, η ανωτέρω ερμηνεία αποφαίνεται ότι το θρήσκευμα δεν είναι ακραιφνώς προσωπικό θέμα καθενός, αδιάφορο στην κρατική εξουσία, αλλά σχεδόν κρατική υπόθεση. Κατά ένα σχεδόν μυστικιστικό τρόπο, μάλιστα, η ερμηνεία αυτή αναγορεύει τελικά συγκεκριμένο θρήσκευμα σε «βάση»

της υπόστασης του ελληνικού Κράτους, ως εάν επρόκειτο για θεοκρατικό πολίτευμα!

Σε πολιτεία θεσμοποιημένης ελευθερίας δεν νοείται καν «αντίθεση», πολύ λιγότερο επιβολή, των πιστών της επικρατούσας θρησκείας προς τους πιστούς άλλων θρησκειών ή προς τους μη θρησκευόμενους πολίτες. Στην ανωτέρω υπόθεση, όμως, δεν πρόκειται καν για υπόνοια παρόμοιας αντίθεσης. Πρόκειται απλώς για μία μισαλλόδοξη ή έστω μη ανεκτική συμπεριφορά μερίδας πολιτών απέναντι στο *θρησκευτικό* φρόνημα και τις αισθητικές προτιμήσεις *όλων* των άλλων. Στους τελευταίους συγκαταλέγονται ασφαλώς και εκείνοι οι πιστοί της κρατούσας θρησκείας που θα επιθυμούσαν να κρίνουν *μόνοι τους* το περιεχόμενο της ταινίας και το βιβλίο στο οποίο αυτή βασίσθηκε, *σεβόμενοι τις διαφορετικές πεποιθήσεις και προτιμήσεις των άλλων πολιτών.*»